

Köznapi és parlamenti átkok

A recens balkáni (szerb és montenegrói eredetű) átokkultúra néhány jelenségéről és irodalmáról

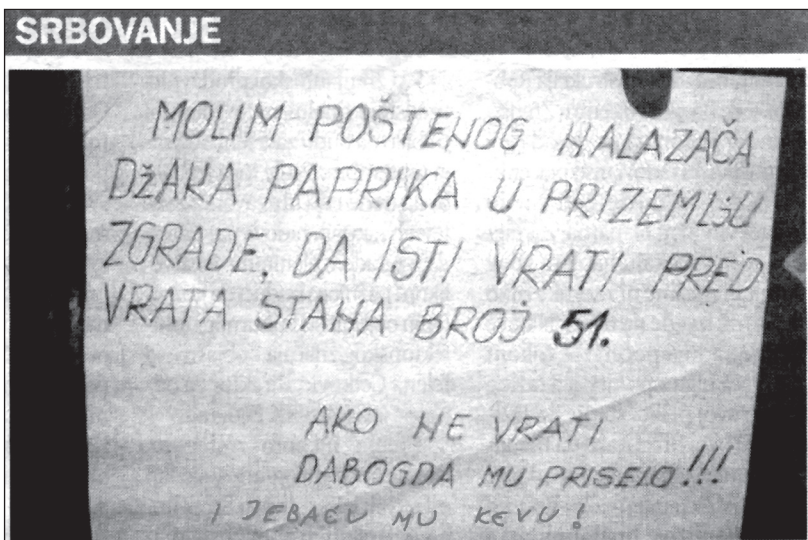
Bányai Jánosnak,
a *Híd* volt főszerkesztőjének, születésnapjára

E Balkán-közeli világ egyik nyárvégi délutánján az egyik kávézó árnyas fái alatt pihegve, miután nemrég abbahagyta az írógép püfölését, az ember jobb híján az ilyen helyek menő sajtóját (értsd: eszement napilapjait) lapozgatva gyöngyszemekre is bukkan(hat) a szilikondús leányzók csaknem pucér és pucér fényképei mellett. Az egyik lapban *Szerbeskedés* címmel egy tömbház bejárati ajtajára kifüggesztett felirat fényképére lettem figyelmes. A felirat a következő szöveget tartalmazta:

„Kérem azt a becsületes megtalálót, ki az épület földszintjén egy zsák paprikát talált, hogy azt hozza vissza az 51-es számú lakás ajtaja elé. Ha nem hozza vissza, adja Isten, hogy akadjon meg a torkán!!!” E szöveg alatt, láthatóan más kéztől származó még egy sor olvasható: *„És megbaszom a mütterjét!”¹*

Nos, etnológus szemmel nézve hallatlanul izgalmas szöveg(ek)ről van szó, amelyek szinte értelmezés után kiáltanak. Lássuk hát, hogy is lehetnek ezeket a szövegeket megfejteni. Először is, a szituáció a következő: a tömbház (föltehetően) ötödik emeletén lakó kisember, kihasználva a piac kínálta szemet gyönyörködtető (piros) zöldpaprika-felhozatalt, nyomorúságos fizetéséből (vagy nyugdíjából) elkülönített pénzecskéjéből vett magának egy vagy két zsák álomszép paprikát, hogy majd elteszi télire ajvárnak, vagy frissiben megsütve, nyakon öntve étolajjal és ecettel, fokhagymát aprítva rá rablólús vagy egyéb rostonsült mellé elfogyassza. Mire (tegyük föl) a kétzsáknyi paprikát elcipelte a tömbház liftjéig, a már ott várakozó többi lakóval elsöre csak az egyik zsákot tudta felvinni az ötödik emeletre. S

¹ Nem jegyeztem meg, hogy melyik lapból az idézet. Mindössze a kérdéses felvétel közlését téptem ki.

A kisember esete az elloptott paprikával

mire visszajött a másik zsák paprikáért, annak már csak hűlt helyét találta. De az is lehet, hogy csak biciklijét toltá le a pincébe vagy vitte a biciklitárolóba, s addig a két zsák paprika ott maradt a lift mellett. S addigra az egyiknek ugyancsak hűlt helyét találta. Magyarán: valaki ellopta paprikáját, hisz a környéken, nemcsak a piacon, minden sarkon ott sorakoznak a termelők teherautói, pótkocsis traktorai tele a messziről pirosodó paprikatermással, tehát bárki hozhatott haza ilyesmit, senki neve nincs ráírva. Egyik zsák olyan, mint a másik. Tolvajt ilyenkor aligha lehet fogni. Hisz a közmondás is úgy tartja, hogy: *Szarnak, kárnak nincs gazdája.*²

Mit tehet ilyenkor a hoppon maradt kisember? Mivel Balkán-közeli világról van szó, mint mondtam, kezdetnek akkorát káromkodik, hogy csaknem leszakad az ég. Mivel ettől még nem lesz meg az elloptott zsák paprika, gondolkozni kezd, s civilizált kommunikációt kezdeményez a természetesen névtelen tolvajjal. Becsületos megtalálónak nevezi, hátha az meghatódik ettől a megszólítástól. Nyilván ugyanis valamelyik lakótársban sejtí a tolvajt. Ez a megszólítás azonban csupán felszíni rétege a kezdeményezett kommunikációnak. Ebben a világban ugyanis abban bízni, hogy egy tolvajt meghatná a szép szó ereje, alapvetően reménytelen elképzelés. Ezzel nyilván a hoppon maradt lakó is tisztában van, ezért a kommunikáció részeként még egy közlést megfogalmaz, s azt is jól olvas-

hatóan odaírja a lakótömb bejárati ajtajára kifüggesztett papírlapra, hisz azt minden házba lépőnek el kell olvasnia, mert majdnem kiveri a szemét. S itt lép be a kommunikációba az irracionális elem: a kárvallott, aki maga is tisztában van a civilizált írásos párbeszéd hiábavalóságával ebben a valóságban, a kimondott szó varázserejébe vetett hit szinte már elfelejtett hiedelmét eleveníti fel: feltételes átkot mond a „becsületes megtalálóra”, vagyis a tolvajra, akinek – persze – bottal ütheti a nyomát. (Az átok a szómágia egyik leghatásosabbnak tartott változata, amely a néphit szerint hatásos és „megfogan”, ezért ebben a Balkán-közeli világban is rettegnek tőle.) A kisember tehát nem a józan észben és a becsületességben hisz, hanem az irracionális erőiben, amelyek igazságot szolgáltat(hat)nak neki, ha valamilyen kár vagy sérelem éri. A papírlapra kiírt átok ugyanis nem kevesebbet kíván, mint azt, hogy a „becsületes megtaláló”-nak akadjon meg a torkán az ellopott paprika, vagyis fulladjon meg, ha nem hozná vissza.

A meglopott kisember papírra kiírt szövege két nyelvi szintet reprezentál: a civilizált párbeszéd kérését megfogalmazó nyelvi kommunikációjának szintjét, amelyben azonban nem hisz, vagyis eleve hiábavalónak tartja, ezért a verbális mágia nyelvi szintjéhez (is) folyamodik, mintegy nyomatékositva közlendőjét: az átkok szabvány kezdőformulája szerint Istenhez fordul („Adja Isten, hogy...”), vagyis az emberi világon túli hatalom közbeavatkozásában reménykedik, s átka kimondottan kegyetlen; hogy a tolvaj fulladjon meg, ha... Az átkok pedig ilyenek; egy-egy nagyobb átokszöveg-korpusz áttanulmányozásával a kutató a legváltozatosabb és legkegyetlenebb átokformulákkal találkozhat, némelyeknek olvastán futkároz az ember hátán a hideg. (Hogy az olvasóval érzékeltessem az eredeti nyelven – szerbül – kiírt átok archaizmusát és súlyát, ideírom eredetiben is: „*Ako ne vrati, dabogda mu priselo!!!*”)

Elképzelhetőnek tartom, hogy a tömbház néhány öregasszonya, aki valahonnan a bérces Balkánról csapódott a nagyvárosba, az átok szövegének olvastán megborzongott, hisz ők még abból a világból csöppentek a nagyvárosi hitetlenek világába, ahol a kimondott szó varázserejének hite még élő valóság volt. (A legjobb szerb átokszöveg-korpuszokat éppen ilyen öregasszonyoktól gyűjtötték. Két ilyenről lehet ma tudomást szerezni. Ezekről később még szó lesz ebben a dolgozatban.) Két nyelvi adat viszont azt a rétegét reprezentálja a nyelvi kommunikációnak, amely az újságközlésben mintegy „járulékos elem”. Itt van mindjárt a fényképfelvétel címe, amelyet *szerbeskedés*nek fordítottam, de ennél tágabb jelentésköre is lehet. (Az eredetiben a „srbovanje” kifejezés olvasható, ami jelenthet *szerbes viselkedést*, de lehet jelentése *szerb módú életet élni* is. Olyan kontextusban is előfordult ez a kifejezés az elmúlt években, ami a túlhangsúlyozott szerb

nemzeti érzületre utalt, szinte a sovinizmust súrolva.) Aki ezt a címet adta a kifüggesztett szövegről készült fényképnek, nyilván csak azt a réteget érzékelte a feliratnak, ami a tolvajlással és az átokkal hozható összefüggésbe: lám, ilyen enyveskezűek vagyunk, ilyen primitívek és babonások, amin csak röhöghet a felvilágosult Európa. Ilyen olvasata, felületes olvasata is lehet a feliratnak, de mint utaltam rá, ennél gazdagabb jelentésköre is megnyílhat, ha az ember jobban megvallatja a szöveget.

A másik járulékos elem ebben a szövegegyüttesben az a rész, amelyet valaki nyilván utólag kanyarított más íróeszközzel és más írással az „eredeti” alá, ez a „pótlás” így hangzik: „*És megbaszom a mutterjét!*” Ebben a járulékos mondatban van egy szó, amely bizonyítéka annak, hogy más írta, nyilván sokkal fiatalabb, mint a kárvallott. Ha ugyanis a kárvallott írta volna, akkor nem a mutterjéről beszélt volna, hanem a tolvaj anyjának műveltetéséről. (Az eredetiben ez olvasható: „*I jebaću mu kevu!*”) Az a fiatal, aki a maga mondatát kommentárként ír(hat)ta a kárvallott kisember mondatai alá, már nem hitt sem a civilizált megszólítás hatásosságában, sem pedig az átok erejében, ezért a maga szkepszisének megfogalmazásaként egy hatalmas – és balkáni értelemben: vérig sértő – káromkodást fogalmazott meg, amilyenért, ha nyílt színen hangzott volna el, meglakolt volna vagy akár életével is fizet(he)tett volna. Ebben a mondatban az is benne van, hogy az egész kiírás (a kérelem és a feltételes átokkal való fenyegetés) alapjában véve veszett fejszének nyele, amin röhögni lehet.

Ez a nyári fényképfelvétel juttatta eszembe azt a tavalyi esetet, amikor szeptember elején a szerb parlamentben nyilvánosan elhangzó átkoktól volt hangos a közélet és a lapok botránykrónikái.

Lássuk azonban először is, hogy mi vezetett el a civilizált európai közéletben és politikai kultúrában – enyhén szólva – szokatlan megnyilvánuláshoz, amelynek során a radikálisok (akkori) pártjának egyik parlamenti képviselő hölgytagja az országgyűlés nyilvánossága előtt átkokat szórt a köztársasági elnök, Boris Tadić fejére. Nem sokkal korábban ugyanis a köztársasági elnök kiadta a hágai nemzetközi bíróságnak a Belgrádban le tartóztatott Radovan Karadžićot, a hosszú időn át körözött boszniai szerb háborús bűnöst. Ma, egy esztendő távlatából szinte nem lehet nem derülni azon az akkor szőrökké vedlett, élemedett korúvá álcázott figurán, aki természetgyógyásszá átnagyolt formában „gyógyított”, természetgyógyász lapokban cikkeket publikált dr. Dabić néven, ráérő idejében pedig egy Belgrád külvárosában lévő balkáni kiskocsmában szívesen hallgatta a hazafias hősi cselekedetéről guzlicázó „népi énekmondókat”, sőt néhányszor maga is arra vetemedett, hogy a kultikus balkáni népi hangszert kezébe véve és megszólaltatva akár egy Radovan Karadžić nevű boszniai szerb

hazafi hősi cselekedeteiről énekeljen a szerb epikus hősköltészet klasszikus tizesekben pompázó modorában. A szörmók dr. Dabić – az olvasó előtt se legyen kétséges – voltaképpen önmagáról (is) énekelt a kocsmá polcára rajzszegezett saját korábbi önmagának színes fényképe alatt.

Nos, ezt a figurát leplezte le és tartóztatta le a rendőrség, majd adta ki körözött háborús bűnösnek Hágának Boris Tadić köztársasági elnök. A „nemzetáruló” cselekedeten felháborodott hazafias szerb közvélemény mindenféle módon tiltakozott, ám addigra már a szörmók dr. Dabićból újra Radovan Karadžićtyá visszalényegült boszniai szerb háborús bűnös ott üldögélt összkomfortos hágai zárkájában. Akit ma érdekel az itt említett letartóztatási ügy, valamint az azt követő szerbiai felháborodott tiltakozó hullám, a tavalyi augusztusi, szeptemberi és a röviddel későbbi szerbiai sajtó visszalapozásával jó képet kaphat, de a nyomkodós gépi kultúra elkötelezettjei is megtalálhatják a megfelelő forrásokat. Magam az eddigieket mindössze a kontextus felvázolása szándékával érzékeltettem az olvasóval.

2008. szeptember 2-án a szerb parlamentben az általános radikális obstrukció közepette, miközben a radikálisok előző tömegtüntetése során áldozatul esett fiatalember haláláért felelős „hazaárulók” kilétén folyt a vita és a radikálisok szócséplése, a főntebb már említett radikális parlamenti képviselő hölgy (neve tudható, de az itt tárgyalt etnológiai téma szempontjából mellékes) átkozódásra ragadtatta magát, s többek között az alábbi átoksort zúdította a köztársasági elnök fejére: *Neka mu se seme zatre, neka ga sunce nikad ne ogreje, neka ga stigne božja kazna.* (Mint majd a későbbiek során látható lesz, a több átokformulából összetevődő átoksor azonnal elindult a folklorizáció útján, az első átokformula kivételével, amely egyébként a legkegyetlenebb s a legstabilabb nyelvi alakzatot képviseli az egész átoksorban. Későbbi kutatásaim során a sajtóból és a nyomkodós gépi kultúra forrásaiból egymástól eléggé eltérő átoksorváltozatok jöttek elő³, amiről már ezen e helyen is meg lehet állapítani, hogy a változatokban megvalósuló tradicionális népi kultúra jellegzetes arcát mutatják.)

A főntebb eredetiben (szerb nyelven) idézett átoksort magyar napilapunk, a *Magyar Szó* másnap, 2008. szeptember 3-án az alábbi magyar nyelvű megoldást választva adta közre: *Haljon el a magja, és sobase süssön rá a nap, érje utol Isten büntetése.*⁴ Ha a szerb nyelvű átoksorban szereplő szavakat egymás után tesszük át magyarra, az átoksor fordítását akár korrektnek is lehetne tekinteni. Meglepő viszont, hogy a fordító kezében nem fordult

³ Az internetes forrásokból származó áttekintést Ternovác István rádiós újságírónak köszönöm.

⁴ A *Magyar Szó* jelentéséből, melynek címe: *Megátkozták Tadićot.* A lap belföldi rovatában: 4. oldal.

meg a nálunk kiadott szerbhorvát–magyar szótár harmadik kötete, abban ugyanis a *seme* szó magyar megfelelőinek felsorolása között szinte kínálkozik az a frazeológiai egység, amely gyakorlatilag azonos a szerb parlamentben elhangzott átoksor első átokformulájával: *satrlo im se seme! hogo veszne ki a magjuk is!*⁵ Ez a nyelvi megoldás inkább hasonlít a tradicionális átokra, mint a napilapunk által kínált változat. Az az érzésem azonban, hogy nemcsak a balkáni (adott esetben: szerb) átokkultúra legfontosabb nyelvi reprezentánsai képviselnek igen archaikus nyelvi szintet, hanem a magyar átokkultúra formulái is, tehát az idézett átoksor első átokformulája (ha magyar megfelelőjét keressük) sokkal régiesebb nyelvi szinten is megfogalmazható, mint tette napilapunk, vagy akár az idézett szerb–magyar szótár. (Napilapunk fordítója, ha nem az említett szerb–magyar szótárhoz nyúlt [volna], és helyette kézbe vette volna a mainál sokkal ódonabb nyelvi szintet reprezentáló Brancsits–Derra-féle 19. század végi magyar–szerb vagy szerb–magyar szótárt, akár más megoldást is választhatott volna a *seme* terminus fordításában. A humán semen jelentését ugyanis a szótár szerb–magyar változata így adja meg: *čovečje [seme]: geczi.*⁶ A magyar–szerb változat megoldása: *Geczi: fn. muško seme, sila.*⁷ Elképzelhető, hogy mai – tehát nem 19. századi – szemmel nézve milyen bizzar megoldás születhetett volna az idézett szerb nyelvű átokformula magyar fordítása kapcsán. Ezt a megoldást természetesen nem választotta napilapunk fordítója sem, tehát ez az út is járhatatlan [lett volna], hisz a humán semen jelzett változatát [mai helyesírással írva] a mai értelmező szótár *durva* stilisztikai minősítéssel közli.⁸)

Tehát a jelzett átokformula fordításának ez az útja sem járható. Jelzem azonban, hogy a humán semen *magva* magyar változata napjainkban is járatos frazeológiai alakzatban előfordul és használatos. A kihalt családok és családnevek kapcsán olvasható a *magva szakadt* kifejezés, ami széles körben ismert és használatos.

Végül is milyen megoldást kellett volna választania napilapunk fordítójának a Tadić elnök fejére szórt átkok leghátborzongatóbbjának fordításában? Magam ezt az alábbiakban látom.

Ha abból indulunk ki, hogy a nyelvileg állandósult, tehát állandó alakban hagyományozódott szerb átokformula férfira irányul, így van ez a tárgyalt esetben is, akkor nyilvánvaló, hogy annak már élő vagy potenciális utódaira vonatkoztatható. Egyébként így értelmezte az a néhány komoly

⁵ Szerbhorvát–magyar szótár III. Novi Sad, 1975. 57., a *seme* szócikkben.

⁶ BRANČIĆ–DERA (sastavili) 1894. 402., a *seme* szócikkben.

⁷ BRANCSITS–DERRA 1889. 218., a *geczi* szócikkben.

28 ⁸ A magyar nyelv értelmező szótára II. Budapest, 1966. 1008., a *geci* szócikk.

kommentár is, amely nem sokkal az átokformula nyilvános kimondása után volt olvasható a szerb sajtóban is.⁹ Tehát az átok az elnök utódainak megsemmisítését, kihalását, kiveszését, megsemmisülését kívánja. Ha az utódok, leszármazottak szinonimáin gondolkozva eszünkbe jut az archaikus és választékos, bár ma már ritkán hallható *ivadék* szó is, arra gondolhatunk, hogy éppen ennek lenne ott a helye a kérdéses átokformula magyar nyelvű adekvát megfelelőjének megszerkesztésében. Lássuk tehát a lehetséges megoldási változatokat:

1. *Ivadéka pusztuljon ki, sohase lássa a napot, Isten büntetése sújtson le rá!*

2. *Haljanak ki ivadékai, soha ne süssön rá a nap, érje utol Isten büntetése!*

Mint látható, hátborzongató nyelvi megoldások konstruálhatók meg a tárgyalt átokformula tartalmi értelmezéssel kínálgató magyar fordítása(i) által. Visszatérve azonban az eredeti átokformula humán szemre utaló nyelvi konstrukciójára, elképzelhető lenne az a megoldás is, amely a fentebb már bemutatott, s napjaink nyelvhasználatában is létező nyelvi szerkezetet alakítaná át:

3. *Magva szakadjon, sohase lássa a napot, Isten büntetése sújtson le rá!*

A felkínált fordítási változatok, úgy találom, közelebb lehetnek az eredeti szerb átokformula archaikus nyelvi szintjéhez, stilisztikai fajsúlyához. De akár más változatok is elképzelhetőek.

Sajnos, nem ismerek magyar átokszöveg-korpuszokat, amelyek a tradicionális magyar népelet átokkultúráját reprezentálnák. Az átok szerepének, hiedelmeinek és funkciójának vizsgálata a magyar néphagyományban még kidolgozatlan¹⁰, ennek következtében az itt tárgyalt parlamenti átkozódás és átokformula lehetséges magyar paraleljeinek bemutatása sem lehetséges. Ezzel szemben a szerb hagyományos népelet átkozódási tradícióját két számomra is ismert, etnológus végzettségű szerző által jegyzett kiadvány képviseli. Mielőtt azonban az ebben a dolgozatban tárgyalt köznap és parlamenti átkozódás szövegpéldái kapcsán bemutatnám e két mű legfontosabb elméleti következtetéseit, felsorolom azt a néhány szövegváltozatot, amelyek a szerb elnökre szórt parlamenti átkok legarchaikusabb átokformulájának általam ismert legközelebbi változatai:

⁹ MARKOVIĆ 2008. és JOVANOVIĆ 2008.

¹⁰ Általában mindenki a Magyar Néprajzi Lexikon *átok* címszavára hivatkozik (Pócs Éva írta), ahol előmunkálatokra utaló irodalom gyakorlatilag nincs is. A magyar hiedelemmonda-katalógus *Sors, végzet, előjelek* című fejezetében utalás van olyan hiedelemmonda-típusokra, melyeknek példatárát is idézi. (A.II.1/A–1/C; 2; 3/A–3/E). (Bihari Anna: *Magyar Hiedelemmonda Katalógus*. Budapest, 1980. Előmunkálatok a magyarság néprajzához 6.) Ezekben a mondatípusokban az elátkozás különböző típusairól van szó. Már az *Ethnographiában* közzétett átokszövegekből is tekintélyes gyűjtemény lenne összeállítható.

1. *Dabogda ti se sve utrlo!*¹¹
2. *Dabogda ti se seme zamelo!*¹²
3. *Dabogda ti se sjeme zatrlo!*¹³
4. *Seme ti se utrlo!*¹⁴
5. *Seme mu se zatrlo!*¹⁵

Mint látható, a variánsok szinte azonos vagy nagyon közeli nyelvi alakban közlik ugyanazt az átokformulát, amely 2008. szeptember elején elhangzott a szerb országgyűlésben. Ha tehát valaki arra gondolt volna, hogy a Tadić elnökre kimondott átokformula a nemzeti érzülettől felajzott radikális parlamenti képviselő hölgy alkalmi rögtönzése lenne a gyűlölet hevében, alapvetően téved.¹⁶ Azok álltak legközelebb a jelenség értelmezéséhez, akik rögtön az „epikus politikai folklór” terminust¹⁷ rögtönözték, s nem csupán a szerb közélet és politikai kultúra primitívizmusról, vérbosszúra való uszításáról beszéltek.

Egyébként nem a szerb elnök fejére szórt átkok voltak az egyetlen verbális megnyilvánulásai a parlamenti radikális hölgyeknek. Nem vonták ki az átkok alól saját pártjuk tagjait sem, igaz azt feltételelesen, tehát átkaik beteljesedésének feltételt is szabtak:

*Proklet bio svaki radikal, proklet mu bio rod i porod, koji se ikada sastao sa Borisom Tadićem posle njegove sramne isporuke Radovana Karadžića.*¹⁸ – ordította az egyik tájékozó radikális hölgy saját pártjának tagsága felé. Ez az átok magyarul így lenne megfogalmazható:

Átkozott legyen minden radikális, átkozottak legyenek ivadékaik és hozzátartozói annak, aki valaha is találkozott Boris Tadić-tyal, miután az szégyenszemre kiadta Radovan Karadžićot. Magyar fül számára ez a hangnem, a szóbeli közlekedésnek ez a fajta modora enyhén szólva szokatlan, s alig érthető. A Szerbiában élő magyarok számára azonban mégsem nevezhető szokatlannak, hisz ők tudják, hogy a Balkánon a még napjainkban is masszívan virágzó, hosszú évszázadok óta töretlen tradicionális néphagyomány lépten-nyomon megnyilvánul, akár a lakosság mindennapi nyelvi közlekedésében, akár a politikai közbeszédben. A parlamenti

¹¹ BARIŠIĆ-JOKOVIĆ 2007. No 958.

¹² Ugyanott: No 959.

¹³ Ugyanott: No 960.

¹⁴ Ugyanott: No 2562.

¹⁵ RADULOVAČKI 2001. 90.

¹⁶ Az átokformulák állandóságáról és részbeni variabilitásáról: PETROVIĆ 1997. 89–90., valamint e tanulmány nyomán: BARIŠIĆ-JOKOVIĆ 2007. 18.

¹⁷ MARKOVIĆ 2008.

¹⁸ Szabad Európa Rádió szerb adása, 2008. 09. 03. A Ternovác István összeállította internetes források alapján. Lásd a 3. jegyzetet is.

átokszórás ennek egyik tipikus példája, bár hasonló esetről eddig nem lehetett hallani.

Annak ellenére, hogy a parlamenti nyilvánosság előtt átkozódó hölgyek átkaiban a „pogány” átokformulák mellett (az elnök esetében: hogy pusztuljanak ki ivadékai, hogy sohase lássa a napot) keresztény színezetű óhajtás is megfogalmazódott („Isten büntetése sújtsa le rá!”), a Szerb Ortodox Egyház nem hallatta hangját az átkozódási ügyben. Nyilván ez a bölcs hallgatásba burkolódzás mentesítette a Szerb Ortodox Egyházat az alól a potenciális kötelezettség alól, hogy a parlamenti átkok pogány és keresztény rétegeit értelmezze, illetőleg egymástól elkülönítse. Tehát nem kellett megmagyaráznia a méla nyájnak, hogy az átok és az átkozódás nem kizárólag pogány kategória, hisz a Bibliában is vannak átkok¹⁹, sőt a kiátkozás eszközével az egyház is élt nem is egy alkalommal. Szóval nagyon bölcsen tette, hogy nem avatkozott bele a botrányba, hisz már voltak olyanok is, akik egyházi átkot (*anatémát*, ami az egyházi átok mellett jelenthet egyházi kiközösítést is!) kívántak vagy követeltek a háborús bűnös Karadžićot Hágának kiadó „nemzetárulók”, tehát a szerb államelnök fejére is.

Az átokszóró parlamenti radikális hölgyek (mert kettő volt belőlük, s egymást lovallva szórták átkaikat) többek között azt is a tájékozatlanok tudomására hozták, hogy „*a szerb átok sohasem évül el*”, nem lehet előle megmenekülni. Az átkozódási botrány nem sokkal későbbi sajtóbeli komoly kommentátorai úgy tűnik, mintha kissé lebecsülték volna a szerb átok hatását, már arról beszéltek, hogy „hetedíziglieni” meg „kilencedíziglieni” átkokról volt szó a szerb parlamentben.²⁰

Az egész kérdés kapcsán a legfontosabb megállapításokat az ismert szerb etnológus, az SZTMA Balkanológiai Intézetének munkatársa, Bojan Jovanović tette nem sokkal az események után publikált cikkében.²¹ Tőle idézem alapvető meglátásait:

„Az átkok által egy elfelejtett archaikus tapasztalat szólalt meg, amely történelmünkben és kultúránkban hosszú, de már elfelejtett hagyományt jelent. Az átok azon a hiedelmen alapul, hogy hatása lehet a megátkozottra, vagyis a megfélemlítés hatásos eszköze volt. Az átoktól és a megátkozástól való félelmünkben az emberek tartottak tőlük, ezért hatásos eszköznek tekintették a kívánt cél elérésének érdekében. Bár idegen a bűnbocsánat

¹⁹ Lásd például a 109. Zsoltárt, melyet „átokzsoltárnak” is neveznek, s benne a következő átkot: „Vesszen ki az ő maradéka; a második nemzedékben töröltessék el a nevök.” De a benne szereplő többi átkot is.

²⁰ MARKOVIĆ 2008.

²¹ JOVANOVIĆ 2008.

keresztény etikájától, a népi értelmezés az átkot a legnagyobb nemzeti szenteknek (is) tulajdonította, hogy ezáltal igazolja és megőrizze legitimitását a szokásgyakorlatban. Szent Sabbas (Száva) állítólag megátkozta a rezgőnyárfát, hogy állandóan rezegjen, a lovat pedig, hogy sohasem lakjon jól.²²

Bojan Jovanović a továbbiakban így értelmezi az átok fogalmát (főleg a szerb) néphagyományban: „Az a hiedelem járja, hogy az átok szavai a titokzatos hatás mágikus erejével bírnak azok irányában, akikre kimondták őket. Bár elsősorban a megelőző befolyás erejével hatnak, a kimondott átkok annak képtelenségét bizonyítják, hogy a kívánt hatást más módon valósítsák meg és büntessék meg a vétőket. Mivel az átok az igazságszolgáltatás archaikus eszköze, igazságtalanságra adott válaszként működik, s egyben a gonoszság visszafordítását jelenti, mégpedig bosszúszomjas módon, az érvényes erkölcsi elvek megszegői felé. A haraggal és bosszúálló szenvedéllyel feltüzelt átkozódás voltaképpen a sértett, megalázott és tehetetlen egyén helyének és helyzetének kifejezője. Bár az átkot és a káromkodást mindkét nem képviselői alkalmazzák, a mi tradícióinkban az átok a nők, a káromkodás pedig a férfiak verbális fegyverévé vált. A tehetetlenségnek ez a női kifejezőmódja nyilvánult meg politikai gyakorlatunkban az említett párt nőtagjainak viselkedése által is.”²³

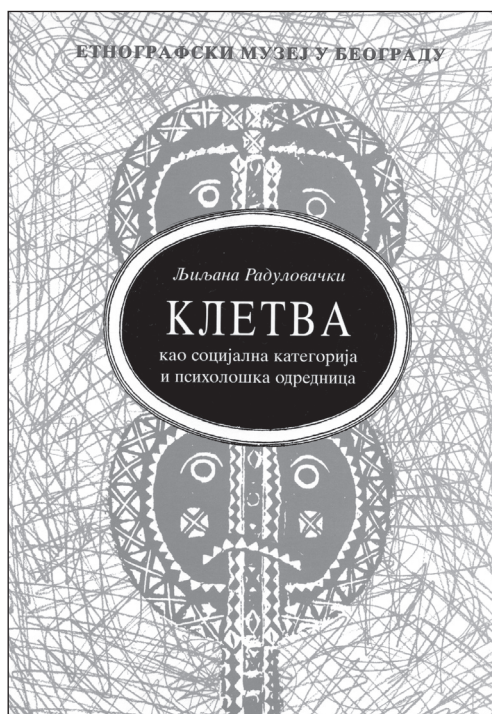
Alábbi megállapítása is fontos: „Az átkokkal a politikában a szent profanizálódik, ezzel azok elveszítik egykori szertartásos jellegüket, s semmire sem kötelező, merő komikus rituálévá válnak.” Végül: „A fejlett kultúrákban az átok archaizmusától való elhatárolódás azok parodizálásával jut kifejezésre, ezzel szemben az átok nálunk a politikai beszéd komoly eszközeként bukkant fel.”²⁴

Bojan Jovanović színvonalas hírlapi „eligazítása” a művelt olvasó számára foglalta össze az átokkal és átkozódással kapcsolatos alapvető etnológiai és művelődéstörténeti tudnivalókat. Akik viszont alaposabban kívánnak tájékozódni a balkáni átokkultúra irodalmában, azok számára bemutatok néhány modern művet (elemzéssel kísért átokszöveg-korpuszt és tanulmányt), melyekből további ismereteket lehet szerezni és meg lehet ismerni *néhány ezer* (!), általában napjainkban is virulens átokformulát. A magyar néphagyomány vizsgálója csak sajnálhatja, hogy hasonló kutató-

²² Jovanović voltaképpen Szent Szávaéhoz kötődő eredetmondákról beszél, amelyekben valóban előfordulnak „átkok”. Mindkét monda motívuma olvasható: CVETANOVIĆ–BAJIĆ 1991. 96. A monda címe: *Mučenje Svetog Save*. (Szent Száva kínzása.) A szöveget eredetileg Boszniában jegyezték fel 1897-ben.

²³ JOVANOVIĆ 2008.

32 ²⁴ Ugyanott. Az előző idézet is.

*A szerémségi
átokformula-gyűjtemény*

sok, szövegekölzések és elemzések magyar nyelven (és a magyar tradicionális kultúrából) ez idáig nem folytak és nem jelentek meg.

A 21. század legelején két kiadvány is napvilágot látott, melyben a kutató egy konkrét régió átokformuláit (átokszövegeit) gyűjtötte össze, és annak alapján végzett elemzést. 2001-ben jelent meg egy kísérlet, mely *Az átok mint szociális kategória és lélektani címszó* meghatározással a mai Szerémség egy része szerb (nyelvű) átokszövegeinek és átkozódási gyakorlatának vizsgálatát tűzte ki célul.²⁵ A szerző megállapítja, hogy a terület lakosságának nemzetiségi összetétele konglomerátum jellegű, tehát az őslakosság mellett számos más (elsősorban délszláv) odatelepült népességgel is számolni kell. Ebből következően a régió (megismert) átokkultúrája és átokszövegei sok tekintetben nemcsak a szerémségi hagyományokat reprezentálják, hanem ennél (földrajzilag) részben tágabban is értelmezhetőek. Emellett a könyvben közzétett átokszöveg-korpusz nem kizárólag szerémségi eredetű, a szerző ugyanis azt a szövegállományt is közli, amelyre kollégái, ismerősei által tett szert. A kötet tehát bizonyos tekintetben fényt vet a szerbiai átokkultúrára is, hisz a felsorolásból látszik, hogy főleg Ószerbiából

²⁵ RADULOVAČKI 2001.

eredő átokformulák jutottak tudomására kollégái által. A kötet mintegy 800 átokszöveget tartalmaz, sorszámozás nélkül, ábécérendbe sorolva.²⁶ A szerző megjegyzéséből arra lehet következtetni, hogy valószínűleg nem a teljes gyűjtött anyagot tette közzé, hisz a szövegtörzs előtt azt írja, hogy „ebben a fejezetben azokat az átokformákat mutatjuk be, melyek az emberre, mint testileg, szellemileg és tulajdonjogilag meghatározható lényre vonatkoznak”.²⁷ Ebből az következik, hogy a vizsgált területen, vagyis elsősorban a Szerémségben, nem csupán az embert átkozhatták meg, hanem például jószágát, javait stb. Kár, hogy ezekről a vonatkozásokról nem tudunk meg semmit. Ennek ellenére a jelzett szövegtörzs igen tekintélyes, egy helyütt közzétett ilyen méretű átokszöveg-törzsről a balkáni folklorisztikában korábban nincs tudomásom.

A szerző, mint az ilyen jellegű munkákban szokásos, szemlét tart a kérdéskör irodalmán, amiből meg lehet tudni, hogy korábban ki foglalkozott az átok kérdéseivel, miféle elképzeléseket fejtett ki a szerb etnológia. Ezzel e dolgozat olvasóit nem terhelem, bár megjegyzem, hogy az efféle áttekintések általában hiányosak, elsősorban a bibliográfiai összegezések hiányában. Érdemes azonban idézni a szerző néhány mondatát, általában olyanokat, amelyek nem azokat a tudnivalókat visszhangozzák, amelyeket Jovanovićnál már olvashattunk. „Az átkok jelentős kifejező erővel bíró tömör költői minták, melyek a néphagyomány költői mélységeiben gyökereznek. Az átkok buja metaforikájú nyelvi formulák, melyekben az ősi kifejezés varázserővel rendelkezik abban az irányban, hogy valamit megvalósítson, ebben az esetben viszont hogy romboljon.”²⁸ Ezzel a gondolattal a szerző elárulta (bár konkrétan nem mondta ki), hogy az átokformulákat (átokszövegeket) a népköltészet részének tartja, s ebben igaza is van, s gondolatával nem is áll egyedül.²⁹ Elmondja továbbá, hogy az átkok lehetnek egyéni és közösségi jellegűek. Az egyéni átkok közül megemlíti a rokoni átkokat, melyek között a szülői átkot, a testvéri átkot, a koma átkát és hasonlókat említ, beszél végül a szomszédi átokról, a szerelmi átokról stb. A közösségi átkot akkor fogalmazta meg egy konkrét közösség, amikor a kár vagy a gonosztett elkövetője ismeretlen volt, s ily módon a közösség erkölcsi és társadalmi rendjének folyamatosságát célozta.³⁰

²⁶ Ugyanott: 73–93.

²⁷ Ugyanott: 73.

²⁸ Ugyanott: 61.

²⁹ A kis formákról, vagyis a kispikari prózaműfajokról, köztük az átokformulákról áttekintőleg: SAMARDŽIJA 2007. 91–96. *Kratki govorni oblici* címmel.

³⁰ Ugyanott: 62.

A közölt átokformula-korpusz kapcsán néhány megjegyzés:

1. A szövegek között két magyar nyelvű is előfordul. Az egyik: „*Átkozott légy!*”, a másik: „*Ördög bújjon a pofájába!*”, ez utóbbi téves helyesírással és inadekvát szerb fordítással. (Hogy honnan származik a két átokformula, a szerző nem árulja el.³¹)

2. Ebben a gyűjteményben is szerepel az az átokformula, melyet a szerb parlamentben Tadić elnökre szórtak 2008. szeptember elején. („*Neka mu se seme zatre!*”, változata ezúttal: „*Seme mu se zatrla!*”³²) Ez is egyik bizonyítéka annak, hogy az elátkozott elnök ivadékaira vonatkoztatott rosszindulatú verbális formula nem a zavarodott parlamenti heroína helyszínén rögtönzött leleménye, hanem a szerb archaikus tradícióban napjainkig fönmaradt és alkalmazott szómágia folyamatosan tradált képződménye.³³

3. Abba nehéz lenne belebocsátkozni, hogy ebben az átokszöveg-korpuszban mely példák képviselik, vagy képviselik-e egyáltalán a hevenyészett szóhasználatlalt „pogánynak” nevezett réteget. Van azonban néhány példa, amelynek eredete – művelődéstörténeti vonatkozások alapján – minden kétséget kizáróan legalább középkorinak tekinthető. Példák: „*Petre, pet te strela ustrelilo!*”³⁴, „*Strijela te ustrelila!*”³⁵, „*Čuma te zatrla!*”³⁶, „*Čuma da te udari!*”³⁷ Az első két példában az átok nyíllövessel bekövetkező végrezetre utal. Ha tudjuk, hogy a nyíl a tűzfegyverek előtti világ eszközei közé tartozott, akkor az ilyen átkok szövegei legkésőbb a 14. században ölthettek nyelvi formát. A délszláv hosszúsoros énekek eszközvilága ugyancsak a középkorra utal vissza, bár ezeknek legkorábbi példáit csak a 16. században jegyezték fel.³⁸ Ami pedig a másik két példaszöveg *čuma* kifejezését illeti, arról tudható, hogy *pestis* jelentésben használta a szerb nyelv.

³¹ A szerző az irodalomjegyzékben utal Nagy Abonyi Ágnes zentai néprajzkutató egyik dolgozatára (NAGY ABONYI 1996.), melyben a következő átokformula olvasható: „*Hogy átkozott légy, még a föld se fogadjon be.*” Nagy Abonyi Ágnes ezt az átkot egyik könyvemből idézi (lásd: JUNG 1990. 49.), tehát a Raduloваčki könyvébe odatévedt két magyar nyelvű átok közül az egyik a magam gyűjtéséből származó átokformula önkényesen csonkított változata. Ljiljana Raduloваčki nyilván nem tudott magyarul, mert akkor láthatta volna, hogy az idézett átok szerb változatai a saját szerémségi gyűjtésében is ott vannak. Például: „*Zemlja mu kosti isturila!*”, vagy „*Dabogda ti kosti zemlja izbacila!*”.

³² RADULOVAČKI 2001. 90.

³³ A kérdésről lásd a 16. jegyzet adatait.

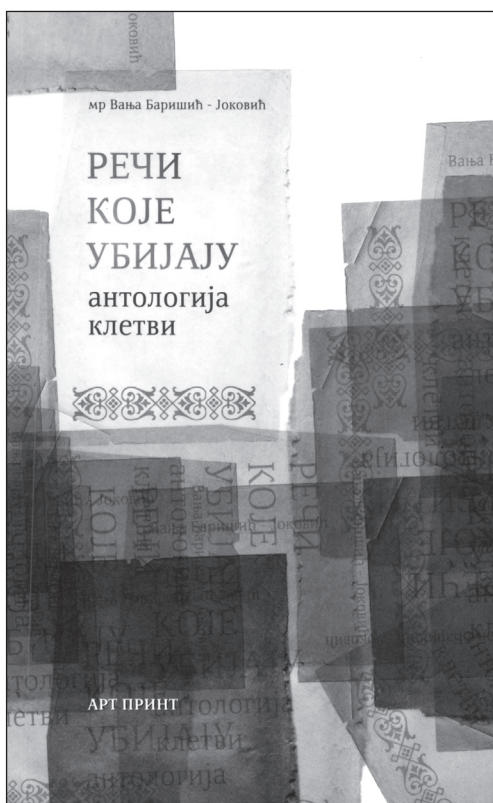
³⁴ RADULOVAČKI 2001. 88.

³⁵ Ugyanott: 90.

³⁶ Ugyanott: 93.

³⁷ Ugyanott.

³⁸ Lásd: BOGIŠIĆ 1878. Előszó.

A közép-bácskai, Verbász környéki átokformula-gyűjtemény

Szerémségben az utolsó pestisjárvány a 18. század utolsó évtizedében volt³⁹, s az sem lehetetlen, hogy annak emlékét őrzi ez a két átokformula. A pestisjárványok errefelé mindenütt, ahol az Oszmán Birodalom néhány évszázadra megvetette lábát, egyáltalán nem számítottak ritkaságnak, sőt gyakran megtörténtek, s innen hurcolták be a járványt a Balkánon kívüli európai területekre is mindaddig, míg az utasokat egy időre karanténba nem zárták. Tehát ez az átok is legalább középkori eredetűnek vehető, annál is inkább, mert maga a čuma kifejezés is ma már kiveszettnek tekinthető a szerb nyelvben, leszámítva az archaikus átokformulákat.

A másik mű, amely a délszláv (szerb és montenegrói) átokkultúrával kapcsolatban ad közre jelentős számú szöveget s egyben kísérőtanulmányt, 2007-ben jelent meg.⁴⁰ Érdekes módon ez a mű és az előbb említett is a mai Vajdaság területén végzett gyűjtés eredményeként jött létre; ez előbbi

³⁹ Az 1795–1796-os nagy ürögi pestisjárvány kitűnő monográfiája, benne a folklórvonatkozások bemutatásával is Radivoj Simonović zombori orvos és művelődéstörténész tollából: SIMONOVIC 1898.

⁴⁰ BARIŠIĆ-JOKOVIĆ 2007.

a belgrádi Etnológiai Tanszéken készült, a második pedig az újvidéki Bölcsészkaron. E mű címe: *A gyilkos szavak*, alcíme: *Átokantológia*. Nagyon valószínű, hogy e címeiket a kiadvány számára agyalták ki, s értekezésként (mert annak készült) nem ez lehetett a címe. A kiadó nyilván fantáziát látott az „átokantológia” közreadásában, nyilván üzleti sikerre számított, ennek viszont ellentmond, hogy a mű könyvárusi forgalomban nem található.⁴¹

A könyv lenyűgöző mennyiségű átokformulát bocsát közre, pontosan 3011-et (!). Az ábécérendbe rakott szövegtörzset ugyanis ebben a kiadványban számozott példatárat közöl, ami a hatalmas anyag kezelhetőségét (és hivatkozhatóságát) könnyíti meg.⁴² A szöveganyagot a közép-bácskai Verbász kisvárosban és a környező falvakban gyűjtötték elsősorban a második világháború után odatelepített montenegrói eredetű népesség ma még élő képviselői és utódaik körében, de az adatközlők között kisebb számban a régió szerbsége is képviselve van, valamint elenyésző számú cigány adatközlő. Hovatartozása tekintetében tehát a szöveganyag nem a vajdasági őslakosság tradicionális kultúrájának egyik szegmentumába kínál betekintést, hanem voltaképpen a montenegrói néphagyomány eredeti közegétől igen távolra került reliktumainak tárháza. Ezen az általános jellemzőn nem változtat az sem, hogy a szöveganyagot a szerb és cigány eredetű kisszámú példa mellett a terület ruszin lakossága körében feljegyzett néhány példa is színesíti. A vidék magyarságának feltételezett ide tartozó hagyományaira a gyűjtés nem terjedt ki, tehát magyar nyelvű példák a kötetben nem olvashatóak.

A könyv első részében négy fejezetben az alábbi kérdések kerülnek tárgyalásra: a vizsgálat tárgyának és az átokformulának meghatározása; a kutatás (gyűjtés) módszerének és területének leírása; az adatközlők nemzeti hovatartozásának, nemének, korának ismertetése; az átokkal összefüggő

⁴¹ A könyvre még 2007 őszén hívta fel figyelmemet Voigt Vilmos. Mivel azonban addig nem is hallottam róla, elküldte borítójának, tartalommutatójának fénymásolatát. Ennek alapján összejártam az összes újvidéki könyvesboltot, de a műről soha nem hallott senki, még azt is kétségbe vonták, hogy ilyen kiadó (Art Print) létezik egyáltalán. Mindez nem lepott meg, hisz Balkán-közeli világban élünk. 2008 júniusában, az egyetemi félév vége felé azonban előjött a könyv: az egyetemi negyed utcai könyvárusainak egyike kínálta a földre terített ponyván, sok más kacattal együtt. Azonnal megvettem a vadonatúj példányt. (A váratlan ajándékot a kiszámíthatatlan „felsőbb erők” [lásd az átkozódás kommunikációs modelljéről szóló részt dolgozatomban!] közbeavatkozásának [segítségének] tulajdonítom, már nem is első esetben.) Mi sem természetesebb, mint hogy a könyv azóta sem bukkant fel egyetlen újvidéki könyvesboltban sem!

⁴² BARIŠIĆ-JOKOVIĆ 2007. 82–186.

szokások és hiedelmek ismertetése; a régi és új elemek jelenléte és aránya a gyűjtött anyagban, majd ezt követi a következtetéseket megfogalmazó rész. Ezt követi a néhány ezer gyűjtött átokformula-szöveg. Minden egyes átokformula személyhez (adatközlőhöz) kötött, s a kötet pontosan kidolgozott adattárának alapján pontosan megállapítható, hogy mely szöveg hol, milyen korú, nemű, foglalkozású, nemzeti hovatartozású és születési helyű személytől került feljegyzésre. Mindezekon az adatokon kívül minden egyes adatközlő iskolai végzettsége is pontos rögzítést nyert. A szerző figyelme arra is kiterjedt, hogy megfelelő módon megállapíthatóvá tegye az olvasó számára: mely adatközlőtől hány átokformula nyert megörökítést. Ennek alapján tudható, hogy az adatközlők óriási többsége a húszig terjedő sávban elhelyezkedő számú átokszöveget tudott, illetve ennyit árult el a kutatónak. A húsztól ötvenig terjedő sávban már jóval kevesebb adatközlő „produkcója” helyezkedik el, ennél nagyobb számú szöveget (100-ig) csak nyolc adatközlőtől rögzítettek. Egyébként összesen 89 adatszolgáltatót tüntet fel a kötet. A jelzett alaposág, pontosság és a szöveganyag mennyisége valóban imponáló. Ekkora terjedelmű gyűjtés még nem jelent meg a balkáni (délszláv) néprajztudományban, legalábbis az átokkultúra vonatkozásában.

A szerző az átok szövegét, vagyis az átokformulát, tehát a szövegfolklorba tartozó szegmentumát a kis folklórformák közé tartozó műfajként határozza meg. Itt arról a heterogén népköltészeti kategóriáról van szó, melyet egyesek rövid formáknak vagy rövid beszédformáknak neveznek;⁴³ ezt a tarka csoportját a népköltészetnek a magyar folklór egyetemi tankönyve⁴⁴ kispikái prózaműfajoknak nevezi. (Érdekes módon az ide tartozó szövegek között az átokformula nem kerül említésre.) Egyébként ez a könyv is kezdetben azzal az elsődleges elképzeléssel indult, hogy a viszonylag elhanyagolt kis formák szociológiai, lingvisztikai és etnológiai vonatkozásainak vizsgálatával foglalkozzon. A szerző azonban nagyon hamar rájött, hogy a kérdéskör irodalma relatíve csekély, továbbá nem áll rendelkezésre megfelelő mennyiségű szöveganyag, ezért látott hozzá a kiterjedt gyűjtéshez, ami meg is hozta az eredményt. Ő hozta össze, mint mondtam, az eddigi leggazdagabb délszláv átokformula-korpuszt. Ami a könyv elméleti és elemző részét illeti, abban a szerző az átok és átkozódás legjobb szerb irodalmának eredményeit és megfigyeléseit követi, tehát egészen újat nem mond. Mindenesetre követendő az az általa elfogadott módszer, hogy az átokkultúra szövegszerű részét népköltészeti kategóriának tekintve jellemzi és mutatja be, magát az át-

⁴³ Lásd a 29. jegyzet adatait.

⁴⁴ VOIGT (szerk.) 1998. 303–333.

kozódást (megátkozást) pedig a szokások és hiedelmek közé sorolja.⁴⁵ Az átokformula jellemzésére a közismert kommunikációs modellből kiindulva megrajzolja a feladó–felső hatalom–vevő háromszöget, melyben a *feladó* mindig az átkot kimondó (átkozódó) személyt jelenti, a *felső hatalom* általában valamely természetfeletti lényt (hiedelemlényt, istenséget, szentet stb.) jelent, a *vevő* mögött ember, állat, növény, tárgy, esetleg elvont fogalmak, például időjárás szerepelhet. A modell működésének bemutatásakor elemzi a három pólus összefüggéseit gyűjtött szöveganyaga alapján.⁴⁶

Az átkozódás szokásainak és hiedelmeinek bemutatása során külön beszél az átok hatásosságába vetett hitről, az átok elleni védekezés módszereiről, külön bemutatja az átokelhárító formulákat, amelyeket azonosaknak tekint a szemveréselhárító formulákkal. Ezenkívül beszél az átok súlyába vetett hitről, és felsorolja az átok fajtáit, melyeket az előző munka ismertetésénél már említettem. A könyv felsorolja a kérdés irodalmát is, s mi sem természetesebb, mint az, hogy az elsőül itt bemutatott könyvről (Ljiljana Radulovački munkájáról⁴⁷) tudomást sem vesz, irodalomjegyzékében meg sem említi.

Azok számára, akik a jövőben (például saját kisebbségi magyar népi kultúránkban) az átok népköltészeti és etnológiai vonatkozásával foglalkozni kívánnának, a fentebb ismertett két könyv mellett még néhány fontosabb tanulmányt is bemutatok.

1995-ben jelent meg a *Raskovnik* című folyóiratban egy elméleti pretenziókkal nem kacérkodó dolgozat⁴⁸, amely a nevezett folyóirat 1969 és 1993 között megjelent számaiban olvasható átokformula-közléseket vizsgálja. Csaknem negyed évszázadnyi idő alatt jelentős számú szöveg került közlésre, a dolgozat szerzője szerint több mint 1600. Kár, hogy ez a jelentős számú átokformula nem olvasható egybegyűjtve külön kiadványban.

A dolgozat szerzője úgy véli, hogy a *Raskovnik* nagy szolgálatot tett, amikor nagyszámú átokszöveg közreadásával rámutatott a népi mentalitás sötét oldalára. Arra a hiedelemre is utal, hogy az olyan családokban, ahol a dolgok nincsenek rendben, állandóan valami gond van, meg vannak győződve arról, hogy a családot, vagy elődeiket megátkozták, s annak következményeit nyögik az utódok. Néhány statisztikainak is vehető adata is ta-

⁴⁵ BARIŠIĆ-JOKOVIĆ 2007. 38–50.

⁴⁶ Ezt a modellt korábban már megkonstruálta: TREBJEŠANIN 1987. 115–116.

⁴⁷ RADULOVAČKI 2001.

⁴⁸ NIKOLIĆ 1995.

nulságos lehet: azt írja, hogy az áttekintett átokformula-korpusz (az 1600-at meghaladó számú szöveg) mintegy 60 százaléka az emberre, testére vagy testrészeire irányul, ahogy fogalmaz: „tetőtől talpig”.⁴⁹ Az olvasó számára viszont meglepő, hogy a testrészek között nem kerülnek említésre sem a női, sem pedig a férfi ivarszervek, sem pedig az emberi reprodukív funkcióval kapcsolatos átokszövegek. Szinte elképzelhetetlen, hogy az átok nem terjedt volna ki erre a területre is, hisz az utódokról van szó! Elképzelhető természetesen, hogy a szókimondóbb, vagy durva szóhasználatú átokformulákat nem jegyezték fel, esetleg ilyeneket a folyóirat nem tett közzé, ám a „finomabb fogalmazású”, s egyébként egyértelmű jelentésű átokformulák nyilván ebben a korpuszban is előfordulnak. Ilyenekre gondolok: asszonyra vagy lányra kimondott átok a Szerémségből: „*Dabogda da se nad njom muške gaće ne drešile!*”⁵⁰, lehetséges magyar fordítása: „*Adja Isten, hogy fölötte a férfiak ne oldják meg a gatyamadzagot!*”, vagy „*Dabogda se ženijem gaćama kitio!*”⁵¹, lehetséges magyar fordítása: „*Adja Isten, hogy az asszony bugyijában díszelegj!*” A példákat valószínűleg tovább lehetne folytatni. A ház vagy családi tűzhely megátkozása mintegy 10 százalékot tesz ki a vizsgált anyagban. Ezek is valóban nehéz átkok, hisz a balkáni hagyományban a ház és családi tűzhely a legfontosabbnak tekintett színhelyek egyike.

A csemegézést ebben a dolgozatban tovább lehetne folytatni, hisz a szerző láthatóan tényleg végigolvasta és kijegyzetelte a valóban tekintélyes mennyiségű anyagot, s gazdag nyelvi szövegek alapján állíthatta össze a dolgozat példatárát. Ez különösen az átokformulák nyelvi arculatával kapcsolatban fontos, hisz e szövegek főleg a Balkán szerb nyelvű (a tanulmány terminológiája: szerbhórvát) átokkultúrájába nyújtanak betekintést a szerb lakosság mezőgazdasággal foglalkozó, valamint hagyományos állattartó közösségeinek hagyományai által, de a dolgozatban idézett nyelvi anyag montenegrói nyelvi nivóra is utal, tehát az átokszöveg-korpusz nyilván montenegrói szövegeket is tartalmaz.

A szerémségi⁵² (elsősorban szerb), a verbászi és környéki⁵³ (elsősorban montenegrói és részben szerb), valamint a *Raskovnik* szerzője által áttekintett⁵⁴ elsősorban szerb és részben montenegrói átokformula-korpusz alapján tehát napjaink folklóristája, aki a kis formák, vagyis a kispikái prózaműfajok iránt érdeklődik, jelentős gyűjtött átokszöveg-anyaggal

⁴⁹ Ugyanott: 118–119.

⁵⁰ RADULOVAČKI 2001. 77.

⁵¹ BARIŠIĆ-JOKOVIĆ 2007. No 535.

⁵² RADULOVAČKI 2001. 73–93.

⁵³ BARIŠIĆ-JOKOVIĆ 2007. 82–186.

⁵⁴ NIKOLIĆ 1995.

szembesülhet. A hatalmas anyag remek összehasonlító folklóranyagot képezhet a komparatív vizsgálatok számára.

Említésre érdemes az eddigiek mellett egy háromnegyed évszázaddal ezelőtt közzétett dolgozat, amely az átokkal és átkozódással kapcsolatos korábbi irodalomba kínál betekintést. Jaša Prodanović 1932-ben megjelent cikkéről van szó, melynek címe: *Az átok a népköltészetben*.⁵⁵ A mai kutató számára azért lehet érdekes ez a munka, mert a délszláv (szerb) népköltészetben megfogalmazott átokformulákat és átkozódási szokásokat veszi sorra. Az természetesen nem biztos, hogy a teljes (addig ismert és közzétett) népköltészeti anyagban vette sorra a kérdéses jelenséget, ám így is tekintélyes mennyiségű adatot sorol fel és vizsgál. A dolgozatnak az is fontos jellemzője, hogy a már akkor is a diakrón jellegű népköltészeti példákat vallatja, vagyis a múlt (és a virtuális régmúlt) népköltészetében megjelenő átkokat és átkozódási szokásokat veszi sorra. Ez a munka sem elméleti szándékú folklorisztikai szempontból, hisz akkor a lírai és epikus népköltészetben (a lírai népdalokban és a verses epikában – hősepikában) megjelenő kisépikai műfaj jelenlétéről kellene beszélnie. A másik jellemző pedig az, hogy ez a szerző sem tekinti a népi prózaepikát (a meséket és mondákat) népköltészet részének, tehát csupán a verses népköltészet (a líra és a verses epika) erősen korlátozott része képezi vizsgálatának tárgyát.

Első megállapítása ez: tévedés a népköltészet erényei között említeni, hogy benne nem fordulna elő az átok. A valóság az, hogy „népköltészetünkben”, tehát a szerb és délszláv népköltészetben, nagyon sok átok és átkozódás fordul elő. Ezt követően elmondja azokat a jellemzőket, amelyek az átokkal és az átkozódással kapcsolatban a későbbi szerb nyelvű irodalomban tovább visszhangzanak, nem lehetetlen, hogy többek között Prodanović megfogalmazásainak ismeretében és felhasználásával. (Ennek kapcsán lásd a Bojan Jovanović-tól idézett cikkérszleteket e dolgozat elején.) Érdemes azonban idézni Prodanovićnak azokat a gondolatait, amelyeket az átoknak és átkozódásnak egyik sajátos változatával, az átoknak álcázott áldással kapcsolatban mond. Azt a helyzetet fejtegeti, amikor a szép eladólány a folyóban fürdik, közben a jóképű pásztor ellopja a partra tett ingét. A lány anyja mindenféle átkokkal sújtja a szemtelen pásztert, a leányzó pedig rádupláz a maga „átkaival”:

*Juha elljen háromszor ezerszám,
A lovai mezőt eltakarják,
Gabonája völgyben leféküdjön,
Sarlója meg dombon vágjon rendet.*

⁵⁵ PRODANOVIĆ 1932.

Válaszul a pásztor anyja is „átkozódik”:

*Ki átkozza az én pásztoromat?
Őszidőig a házamba jöjjön,
A másikig magzata szülessen.*⁵⁶

Prodanović példatára valóban változatos népköltészeti megfogalmazásait idézi a valódi átkoknak, de az átoknak álcázott egyéb jelenségeknek is, különösen a szerelmi (lírai) népköltészetben. Fontos azonban megjegyezni, hogy a 20. század harmincas éveiben még nem álltak rendelkezésre sem szinkrón, sem diakrón átokformula-gyűjtemények, tehát a dolgozat szerzőjének nem állt módjában komparálnia a való élet mindennapjaiban kialakult átkozódási gyakorlatot és szövegeket a népköltészetben szereplő példatárral. Tudható ugyanis, hogy a népköltészet formai követelményeinek szorításában még az általánosan hagyományozódott átokformulák is nyelvi alakításon eshettek át a beépítés során. A verses népköltészet átokszövegei minden bizonnyal az átokkultúra ünnepi szintjét képviselik, a ma már rendelkezésre álló átokszöveg-gyűjtemények viszont az átkozódás köznapi szintjét és átokformuláit tartalmazzák, nyilván mindenféle vers-tani kényszerzubbony nélkül. Hogy ez valóban így van-e, ezt csak a jövő vizsgálatai igazolhatják vagy módosíthatják; ehhez azonban el kellene végezni a két átokszöveg-réteg egybevető elemzését. Ez azonban olyan téma, amely disszertáció méretű monografikus áttekintést eredményezhetne. Ennek elvégzése természetesen nem a mi feladatunk.

Megemlíthető továbbá még egy tanulmány, amelynek címe: *Az átok a szóbeli irodalom műfajainak kontextusában*.⁵⁷ Megjegyzendő, hogy a címben szereplő szóbeli irodalom terminus a klasszikus folklórban járatos népköltészet modern szinonimája, a szájhagyományozó irodalom vagy a szájhagyományozó költészet mellett. (A szerb folklorisztikában a népköltészetet különben népi irodalomnak nevezik, bár a népköltészet elnevezés is előfordul. Eredetiben: narodna književnost és narodna poezija.) A szerző, Dejan Ajdačić az átkot, pontosabban az átokformulát az alábbi módon határozza meg: „Az átokformula *önálló kijelentés* vagy *másik műfajok keretében megjelenő kijelentés*, melyet az Istenre, démonra, sorsra vagy természeti erőkre ható szó varázserejébe vetett hit meggyőződésében mondanak ki, hogy ezeket gonosz tettek elkövetésére indítsák.”⁵⁸ A szerző azt ígéri, hogy dolgozatában az átokformulát a többi „apellatív műfaj” összefüggésében

⁵⁶ Az eredeti: PRODANOVIĆ 1932. 204–205.

⁵⁷ AJDAČIĆ 1992.

⁵⁸ Ugyanott: 193.

vizsgálja, közben azonban nem határozza meg, hogy mit is ért apellatív műfajon, s annak hol a helye a népköltészet műfaj-hierarchiájában. Ezután az átokformulát komparálja a ráolvasással, a siratóénekekkel, az áldással, a dicsérettel, az esküvel és a becsméréssel. Véggövetkeztetése az alábbi: „Az átokformulák nagy változatossága, valamint az a mód, ahogy a folklórba beleágyazódnak, az átokformulák vizsgálatát a szóbeli irodalom műfaji rendszerében nyílttá teszi a műfaji transzformáció általános és különös törvényszerűségeinek elmélyülése irányában.”⁵⁹ A tanulmányt a vonzó cím után némi hiányérzettel teszi le az olvasó. A hiányérzet annál nagyobb, ha tudjuk, hogy a dolgozat megjelenésekor (1992) a szerző számára nem álltak rendelkezésre megfelelő átokformula-gyűjtemények, amelyek nem a más népköltési műfajok keretében megjelenő, tehát beépített átokformulákat reprezentáltak, hanem a kis formák keretében, vagyis a kispikái műfajokban önálló életet élő egyik műfajaként mutatták volna be az önálló átokformula műfajt. Az önálló műfajként megjelenő átokformula, mint a két tárgyalt gyűjtemény is mutatja, a maga nyelvi, használati, mitológiai, művelődéstörténeti meghatározottsága mentén „működik”, s nem csak valami adalék, amely más népköltési műfajokat színesít.

A balkáni átkozódás és átokformulák kérdésének legfontosabb irodalma fölött tartott szemle végén még két tanulmányt kell megemlíteni. Mindkettő olyan szempontokat is felvet, amelyek hivatkozva vagy latens módon beépültek az eddig bemutatott átokformula-gyűjtemények elemző részébe és a tárgyalt tanulmányokba is. Erre utalok e dolgozat jegyzeteiben.

Még 1977-ben jelent meg Tanja Petrović tanulmánya⁶⁰, melynek címe: *Az átok természete és kommunikációs funkciója*. A szerző dolgozata első részében azt vizsgálja, hogy az átokszövegek mennyiben bizonyulnak állandósult nyelvi képződménynek, melyeket kommunikációs helyzetben az átkozódók kész, hagyományos kliséként használnak, illetve lehet-e arról beszélni, hogy az átokszövegek abban a pillanatban öltenek nyelvi formát, tehát az átkozódók frissiben alkotják meg őket. Véggövetkeztetése az, hogy az átokszövegek egy része valóban kész kis folklórformaként bukkan fel a kommunikációban, ám mégsem tekinthető teljes mértékben befejezett, stabil nyelvi egységnek. Az átokszövegekhez képest a közmondás és a találás például sokkal állandósultabb folklórkategóriaként határozható meg.⁶¹ Úgy véli azonban, hogy létezik az átokszövegeknek egy kialakult, állandósult tárháza, melyből a használók leggyakrabban merítenek átko-

⁵⁹ Ugyanott: 202.

⁶⁰ PETROVIĆ 1977.

⁶¹ Ugyanott: 89–90.

*Köbe vésett átok
közép-szerbiai
síremléken.
A megboldogult
gyilkosára
kimondott átok:
„Adja Isten, hogy
dögöljön meg a
pédere!”*

zódás közben. (E dolgozat megjelenése óta közzétett két átokszöveg-korpusz felületes egybevetése alapján is megállapítható, hogy az átokszövegek egy része valóban állandó fondnak tekinthető, melyből az átkozódók gyakran merítenek; ilyen szöveg például a szerb elnökre tavaly szeptember elején kimondott átkok legkegyetlenebbike is, mint arra e magam dolgozata megfelelő részében – a változatok felsorolásakor – utaltam is. A variánsok mutatják egyébként e kis forma példáinak nem minden tekintetben „befejezett” voltát is.) A szerző megállapítja továbbá: „Az átokszöveg tehát a népköltészet formuláihoz hasonlóan sajátos formulát képez, azzal, hogy ezúttal nem a metrikai képlet (például az epikus költészet tízes versformája), hanem az állandósult forma, bizonyos jelentésbeli elemek és ezek működése a jellemző, amelyek által beleépülnek az egészbe.”⁶² Úgy véli továbbá, hogy az átkozódás szövegalkotó folyamat, melynek során a rögtönzésnek fontos szerepe van.⁶³

A tanulmány második részében a szerző az átokszövegek két típusát különíti el: a *rurális (falusi)*, vagyis tradicionális átoktípust és az *urbánus (városi)*, vagyis modern átkok típusát.⁶⁴ (A szerb folklórisztikában a korábbi és részben a későbbi vizsgálatok is főleg a tradicionális, vagyis archaikus jellemzőket felmutató rétegével foglalkoztak az átkoknak és átokszövegeknek. A modern átkokkal alig foglalkoztak eddig.) A városi, vagyis modern átkokkal kapcsolatban leszögezi a szerző, hogy azok egészen más funkciót jelenítenek meg, mint a tradicionális átkok. Ezek a nyelvi alakzatok főleg a fiatalabb nemzedékekre jellemzőek, s nem a negatív előjelű érzelmek

⁶² Ugyanott: 90.

⁶³ Ugyanott.

⁶⁴ Ugyanott: 92–94.

levezetésének szerepében valósulnak meg, hanem átokformula alakját felvevő formában jelennek meg, s egészen más információt közvetítenek, melyeknek megértéséhez elengedhetetlen a társadalmi körülmények ismerete. Ezek az átokszövegek gyakran szellemesek, és komikus hatást érnek el a közegben, melyben használják őket.⁶⁵ Például főiskolás diákság körében: „*Dabogda, ti apoteka menza bila.*” (Magyarul: „*Adja Isten, hogy gyógyszer-tár legyen az étkezdéd.*”) Vagy iskolás gyerekek körében: „*Dabogda ti keva prdnula na roditeljskom.*” (Magyarul: „*Adja Isten, hogy mutterod elfingja magát a szülői értekezleten.*”) Az aktuális politikai helyzetre utaló modern átokszövegek: „*Dabogda ti se kuća videla na CNN-u.*”⁶⁶ (Magyarul: „*Adja Isten, hogy házad a CNN mutassa be.*”) Vagy: „*Dabogda ti dete bilo visoko ko jugoslovenski standard.*” (Magyarul: „*Adja Isten, hogy gyereked olyan magas legyen, amint a jugoszláv életszínvonal.*”) „*Dabogda te devojka volela ko Kiro Gligorov Srbe.*” Magyarul: „*Adja Isten, hogy kedvesed úgy szeressen, mint Kiro Gligorov a szerbeket.*” „*Dabogda živeo u Srbiji i predsednik ti bude Slobodan.*” Magyarul: „*Adja Isten, hogy Szerbiában élj, és elnököd Slobodan legyen.*” Sajátos szerkezetű az az átok, melyben a feladó és az üzenet (az átokszöveg) között különleges összefüggés nyer megfogalmazást: „*Slobo, ubio te grom – Studenti ETF-a.*” Magyarul: „*Slobo, csapjon beléd a villám – az E(lektrotechnikai) K(ar) hallgatói.*” A példában a sajátos összefüggés az üzenet és a feladó között a *villám* (archaikus átokszöveg-példákban: az *istennyila*) *elektromos kisülés* volta és a *Villamosmérnöki Kar* hallgatói között van. Hasonlóképpen az ön(ironikus) és humoros modern átkok között említhető a következő: „*Dabogda ti žena rodila stonogu, pa ceo život radio za cipele.*” Magyarul: „*Adja Isten, hogy a feleséged szárlábút szüljön, és egész életében cipőért dolgozzál.*”

Legvégül a potenciális átokszöveg-gyűjtők figyelmébe azt a tanulmányt ajánlom, amely alapján véve a modern szerb átokszöveg-értelmezés legkorábbi példája. Még 1987-ben jelent meg Žarko Trebješanin etnopszichológus tanulmánya, melynek címe: *A gyűlölet retorikája. A népi átokszövegek elemzéséhez.*⁶⁷ Az átkozódásról és az átokszövegekről olvasható alapvető megállapításait – mások megfogalmazásában, de sejtéseim szerint e szerző dolgozatának nyomdokain haladva – a magam dolgozatában föntebb idézett szerzők tollából már olvashattuk. Itt csupán azokra a megállapításaira utalok az etnopszichológusnak, melyeket mások nem kamatoztattak vagy nem vettek át hivatkozás nélkül.

⁶⁵ Ugyanott: 93–94.

⁶⁶ Ez a példa és a többi is a 20. század utolsó évtizedében folyt jugoszláviai testvérháború eseményeinek fényében érthető meg. A jugoszláviai események ismerete nélkül ezeknek a modern átkoknak jelentése a mai olvasó számára érthetetlen.

⁶⁷ TREBJEŠANIN 1987.

Ezt írja: „Az átok valódi célja az elképzelhető legszörnyűbb bosszú megvalósulása. Amennyiben viszont az átkot valamely enyhébb cél elérése érdekében mondják, akkor voltaképpen pszeudoátkokról van szó, amely inkább figyelmeztetés, vagyis fenyegetés, s nem igazi átok.”⁶⁸ Olyan megfigyeléseket is közöl, amilyeneket másutt nem olvastam: „A valódi átkokat ünnepélyes, felemelt hangon mondják, különleges szertartásos viselkedés és tevékenység közepette: kibontott hajjal, kődarabok összeütögetésével stb.”⁶⁹ Trebješanin nem árulja el, hogy a jelzett rituális viselkedés hova lokalizálható, de ha tudjuk, hogy dolgozatának példaanyagát általában saját montenegrói gyűjtéséből idézi, akkor arra lehet gondolni, hogy a hátborzongatóan archaikus szertartásos viselkedést és átokmondó gyakorlatot szintén ugyanabban a montenegrói faluban rögzíthette. Ottani gyűjtése anyagáról egyébként az alábbiakat írja: „Különösen súlyos, kegyetlen és archaikus átkokat találunk Montenegróban. A végletesen nehéz létfeltételek következtében itt sötétebben, gyalázatosabban átkozódnak mint másutt, ahol népünk él.”⁷⁰

Tanulmányának további részében arra utal, hogy a leányok átkát az egyik legkeményebbnek és legeredményesebbnek tartják. Ezt szemléltető egy népdalrészletet idéz.

*Kad uzdišu, do Boga se čuje;
Kad zakunu, sva se zemlja trese;
Kad zaplaču i Bogu je žao.*⁷¹

Lehetséges magyar fordítása:

*Sóhajtásuk az Isten is hallja,
Ha átkoznak, a föld beleserep,
Hogyha sírnak, az Úr (is) sajnálkozik.*

Nála olvasható továbbá először az a kommunikációs modell, amely az átokmondás működését mutatja be: *a feladó* az a személy, aki az átkot ki-mondja (a háromszög egyik pólusa), a háromszög felső pólusa a *felső* (ma-

⁶⁸ Ugyanott: 112.

⁶⁹ Ugyanott. Hasonlóképpen hátborzongatóak azok a magyar adatok, amelyek arról szólnak, hogy leghathatósabbak az átkok, ha égiháború (zivatar, villámlás) közben mondják őket. FAZEKAS–SZÉKELY 1990. 10. Mivel ez a mű a két Szendrey „babonaszótára” alapján készült népszerű kiadvány, a „babonaszótár” kéziratában kellene utánanézni, hogy ez a magyar átkozódási szertartás melyik közzétett forrásra és adatra vonatkozik.

⁷⁰ TREBJEŠANIN 1987a. 48.

⁷¹ TREBJEŠANIN 1987. 114.

gasabb) batalom, amely (aki) által a feladó az általa javallott (kívánt) hatást megvalósítani reméli (hiszi, elvárja, követeli), a háromszög jobb oldali pólusán pedig az *üzenet vevője*, vagyis a megátkozott személy szerepel, akinek kárára tör a feladó, tehát akire az átkot kimondja. Az átkozódás működésének ezt a kommunikációs modelljét másolta le – természetesen hivatkozás nélkül – a dolgozatom első részében ismertetett legnagyobb átokformula-korpusz szerzője.⁷²

Tanulmánya végén Trebješanin az átokformulák költői-stilisztikai jegyeivel kapcsolatban tesz olyan megállapításokat, amelyeket azóta sem kamatoztatott, legalábbis nagyobb átokszöveg-korpuszon végzendő elemzés alapján, senki. Miután megállapítja, hogy az átokszövegek a poétika, a líra és a ritmus eszközeivel (is) megformált alkotások, példákkal igazolva mutatja be a stilisztikai eszközöket: az *eufémizmust*, a *kontrasztot*, az *iróniát*, a *metonímiát*, a *színekdocht*, a *hiperbolát*, a *metaforát* stb. az átokszövegekben.

A balkáni (szerb és montenegrói) átokkultúra modern vizsgálata tehát megkezdődött, tekintélyes szöveganyag is rendelkezésre áll, most már a komparatistákra vár, hogy a szempontrendszer és a példaanyagot kamatoztatva folytassák ennek az izgalmas folklórterületnek összehasonlító vizsgálatát.

Irodalom

AJDAČIĆ, Dejan

1992 Kletva u kontekstu žanrova usmene književnosti. *Književna istorija* 24(1992) No 87. 193–203.

BARIŠIĆ-JOKOVIĆ, Vanja

2007 *Reči koje ubijaju*. Antologija kletvi. Novi Sad

BOGIŠIĆ, Valtazar

1878 *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*. Biograd

BRANČIĆ, Blagoje–DERA, Đorđe (sastavili)

1894 *Srpsko–mađarski rečnik*. Novi Sad

BRANCSITS Blagoje–DERRA György

1889 *Magyar–szerb szótár*. Újvidék

CVETANOVIĆ, Vladimir–BAJIĆ, Jovo

1991 *101 legenda o Svetom Savi*. Gornji Milanovac

FAZEKAS István–SZÉKELY Sz. Magdolna

1990 *Igézet ne fogja...* Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán írta --. Budapest

⁷² BARIŠIĆ-JOKOVIĆ 2007. 21–22.

- JOVANOVIĆ, Bojan
2008 Javni govor kletvi. *Politika*, 2008. október 4. 16.
- JUNG Károly
1990 *Hiedelemmondák és hiedelmek*. Adatok Gombos népi hiedelemvilágához. Újvidék
- MARKOVIĆ, Veselin
2008 Svi ste vi isti. Epski govor mržnje. *Politika*, 2008. szeptember 6. 1.
- O. NAGY Gábor
1976 *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Budapest
- NAGY ABONYI Ágnes
1996 Halott, akit a föld kivetett. *Üzenet* 26(1996) No 7–8. 410–414.
- NIKOLIĆ, Radojko
1995 Kletva ili zlom na zlo. *Raskovnik* 21(1995) No 79–80. 118–131.
- PETROVIĆ, Tanja
1997 Priroda kletve i njene komunikacijske funkcije u srpskom jeziku. *Srpski jezik* 2(1997) No 1–2. 87–95.
- PRODANOVIĆ, Jaša
1932 Kletva u narodnoj poeziji. In: *J. Prodanović: Naša narodna književnost*. Beograd, 1932. 191–207.
- RADULOVAČKI, Ljiljana
2001 *Kletva kao socijalna kategorija i psihološka odrednica*. Beograd
- SAMARDŽIJA, Snežana
2007 *Uvod u usmenu književnost*. Beograd
- SIMONOVIĆ, Radivoj
1898 *Kuga u Sremu godine 1795. i 1796*. Opis pomora sa osobitim obzirom na kulturno stanje ondašnjega naroda. Pančevo
- TREBJEŠANIN, Žarko
1987 Retorika mržnje. Prilog analizi narodnih kletvi. *Raskovnik* 13(1987) No 49. 111–120.
1987a Kletve iz Drobnjaka. (Strug, Uskoci, Crna Gora) *Raskovnik* 13(1987) No 49. 44–48.
- VOIGT Vilmos (szerk.)
1998 *A magyar folklór*. Budapest